

Мельниченко О.В. Роль особистості у відношеннях з державою /
О.В.Мельниченко // Наукові праці МАУП. – К.: Видавничий Дім «Персонал»,
2014. – Вип.4(35), 0,34 д. а (У співавторстві з Кудренко О.)

Стаття присвячена аналізу основних детермінант взаємодії особистості зі світом: внутрішньо-мотиваційній, зовнішньо-нормативній, універсально-аксеологічній.

Ключові слова: держава, особистість, взаємодія.

Роль личности в отношениях с государством

Статья посвящена анализу основных детерминант взаимодействия личности с миром: внутренне-мотивационной, внешне-нормативной, универсально-аксеологической.

Ключевые слова: государство, личность, взаимодействие.

The role of individual in the relationship with the state

This article analyzes the major determinants of the interaction of the individual with the world: inner-motivation, external normative, universal axiology.

Keywords: state, individual, interaction.

Роль особистості у відношеннях з державою

Формування системи диспозицій особистості щодо держави є зумовленим тим, що взаємодія з нею, хоча й опосередкована, є неминучою за будь-яких обставин життя особистості. Наявність держави як певної системи регламентації її соціального життя постає для особистості даністю, яку не можна змінити (на відміну від державного устрою, політичного режиму, на що особистість певною мірою може впливати протягом свого життя).

Держава постає необхідною умовою соціального існування особистості; остання може обрати громадянство тієї чи іншої держави, але не може опинитися поза державою. Існують певні винятки – етнічні або релігійні угруповання, які уникають такої взаємодії у її традиційному варіанті і намагаються жити поза даною організацією (наприклад, цигани). Але в будь-якому випадку вони не мають змоги вийти за межі її організаційного середовища і, так чи інакше, вступають у взаємодію з нею – тільки не як громадяни.

Даність, у вигляді якої держава постає перед особистістю, є насамперед певною сукупністю смислових систем, які містяться у її

організаційному середовищі – зокрема, у формально-ієрархічних відносинах, у нормативно-правовому полі, в економічному просторі. Особистість, безпосередньо стикаючись з цими правилами та смисловими системами (почасти персоніфікованими у представниках влади різних рівнів, що покликані контролювати їх дотримання, а почасти втілених у поведінці оточуючих, у поширених стереотипах та атрибуціях), надає їм особистісних сенсів. Вона відкриває “значення-для-себе”¹ як всієї соціальної організації, у якій вона живе, так і різноманітних її елементів.

Після аналізу світової та вітчизняної літератури, можна сказати, що більшість широко відомих психологічних та соціально-психологічних теорій особистості зосереджуються на таких *основних детермінантах взаємодії особистості зі світом*: внутрішньо-мотиваційній, зовнішньо-нормативній, універсально-аксеологічній.

Внутрішньо-мотиваційна детермінанта. На ній зосереджує свою увагу так звана глибинна психологія (насамперед, психоаналіз, а також аналітична психологія К. Юнга, теорія неврозів К. Хорні, індивідуальна психологія А. Адлера тощо). Прихильники цього напряму розглядають взаємодію особистості зі світом як таку, що детермінована насамперед внутрішніми чинниками – неусвідомлюваними мотивами, імпульсами лібідо, архетипами тощо. Вони мають мотиваційну природу, тобто апріорі, на ірраціональному рівні, визначають спрямованість поведінки особистості. Ці чинники задають своєрідну "призму", крізь яку особистість дивиться на навколишній світ, які зумовлюють певну програму її взаємодії зі світом.

Зовнішньо-нормативна детермінанта. На вивченні цієї детермінанти зосереджена соціальна психологія, що досліджує, зокрема, вплив групи на особистість. Як відомо, цей вплив здебільшого не є безпосереднім, а опосередковується груповими нормами, стереотипами поведінки, ментальністю великих груп, до яких належить особа. Ці чинники також диктують особистості не лише певні способи поведінки, а й певний ракурс сприймання навколишнього світу.

Універсально-аксіологічна, "сенсова" детермінанта. На ній здебільшого наголошує екзистенційна, гуманістична психологія особистості. На думку екзистенційних психологів, визначальний вплив на життєдіяльність особистості здійснює переживання сенсу свого буття. Саме воно дає змогу "піднятися" над програмуючим впливом як власних природно-біологічних імпульсів, так і групових стереотипів та стандартів. Завдяки знаходженню сенсу власного буття особистість вивільняє свій суб'єктний потенціал і може виступати повноцінним творцем свого життя.

Отже, можна говорити про те, що ці детермінанти визначають сприймання та тлумачення особистістю того середовища (зокрема, соціального), у якому вона живе. Оскільки це соціальне середовище є організованим та впорядкованим, а одним з джерел такої організації виступає держава, то, відповідно, сприймання держави особистістю обумовлюється зазначеними вище детермінантами.

Звернемося до аналізу кожної з цих детермінант у ракурсі взаємодії особистості з державою.

Перша детермінанта (внутрішньо-мотиваційна) демонструє, що сама активність особистості у соціально-психологічному середовищі держави спонукається певними мотивами глибинно-психологічного, неусвідомлюваного характеру. Це може бути і мотив прагнення до влади, що є компенсацією комплексу неповноцінностіⁱⁱ, і мотив патерналізмуⁱⁱⁱ, і прагнення до успіху, престижу^{iv} тощо. Так чи інакше, їх об'єднує одна властивість – прагнення до соціального втілення та утвердження власного Я. Отже, в основі мотивів, що спонукають активність особистості в організаційному середовищі держави, лежить потреба у соціальній самореалізації. Суб'єктний потенціал особистості потребує свого втілення, зокрема у її соціальному житті. При цьому задоволення даної потреби передбачає не лише досягнення соціального визнання, а насамперед – соціального втілення свого життєвого задуму. У такому випадку здійснення соціальної самореалізації потребує структурованої (а отже, ієрархізованої) соціальної системи, яка створюється державою.

Соціальна самореалізація в організаційному середовищі держави неможлива без адаптованості до нього як необхідної умови адекватного покладання особистісних цілей та відповідної активності. Водночас ці мотиви визначають внутрішню психологічну суперечливість ставлення особистості до держави і спонукають, з одного боку, латентний конфлікт (реалізація особистої волі нерідко суперечить інтересам і волі влади різного рівня); з іншого – патерналістські очікування, зовнішню і внутрішню конформність. Загалом процес адаптації до властивостей організаційного середовища держави можна тлумачити як такий, що передує власне соціальній самореалізації. Адже для реалізації своєї волі особистість повинна насамперед узгодити її із суспільними стандартами, “скорегувати” її відповідно до існуючих у державі правових норм. Для цього, у свою чергу, вона мусить хоча б певною мірою приймати той державний та політичний устрій, в якому живе, а також визнавати його хоча б деякою мірою справедливим і виправданим. Звичайно, це саме по собі накладає обмеження

на волевиявлення особистості. Прийняття цих обмежень повною мірою дорівнює, за деяких обставин, відмові від самореалізації.

Якщо адаптація до організаційного середовища держави є ускладненою або неможливою, потреба в соціальній самореалізації нерідко спонукає до поведінки уникнення загальноприйнятих правил там, де це можливо, і використання всіх наявних можливостей для самоствердження. Звичайно, цей шлях також потребує пристосування і конформності, але в даному випадку конформність буде суто зовнішньою – такою, що має значення маневру, мімікрії. У момент досягнення ситуативної мети ті погляди, які демонструвалися раніше, досить легко відкидаються. Цілком закономірно, що за таких обставин прагнення до влади виступає як єдиний шлях до власної самореалізації (статус пересічного громадянина не дає реальних можливостей для реалізації своєї політичної волі).

Існують і інші форми реалізації політичної волі особистості. До них найчастіше вдаються ті особи, для яких не є прийнятним навіть зовнішнє визнання існуючого державного та політичного устрою як нормального і відносно справедливого. Наслідком такої ситуації може стати, наприклад, так звана “внутрішня еміграція” – спосіб життя, за якого особистість, не виходячи явно за межі політико-правового та економічного поля держави, відкидає її ідеологію, цінності і цілі, не визнає право даної держави на існування, ігнорує її і намагається у міру можливості завдати їй шкоди. О. Іванова, характеризуючи феномен внутрішньої еміграції, відзначила такі її основні ознаки: 1) незгода з політикою, ідеологією, діями держави, громадянином якої є особистість; 2) неможливість безперешкодно висловити цю незгоду в силу репресивних заходів держави; 3) неможливість (небажання) реально емігрувати; 4) вияв незгоди шляхом відходу від офіційного життя та в різних феноменах непублічного (розмови в родині та з друзями, створення неофіційної культури тощо) і свого внутрішнього життя⁵.

Отже, мотив самореалізації (реалізації власного Я, власної волі) може йти всупереч існуючій і переважаючій на рівні держави політичній волі, традиціям та стереотипам; саме він штовхає маргінальну особистість на здійснення актів політичного насилля.

Таким чином, залежно від того, який мотив переважає, формується *спрямованість особистості*: на політичний конформізм; на політичну кон’юнктурність, політичний релятивізм (що більшою чи меншою мірою передбачає переслідування власних інтересів під виглядом відстоювання інтересів держави); на маргінальні форми утвердження власної політичної волі тощо.

Відповідно, така спрямованість визначає певний ракурс *бачення держави особистістю*: вона може вбачати в ній і злочинну організацію, яка протистоїть її самореалізації; і соціальне утворення, що зміцнює її шляхом включення до громадянської спільноти та консолідації останньої; і відчужену організацію, індиферентну щодо неї, тощо.

Отже, внутрішньо-мотиваційна детермінанта зумовлює певні константи сприймання держави особистістю у ході взаємодії з нею.

Друга детермінанта взаємодії особистості з державою – зовнішньо-нормативна. Вона пов'язана з регламентацією поведінки, ставлень, суджень особистості. Загалом регламентація соціального життя (і не лише власне соціальної взаємодії, а й її символічних еквівалентів) покликана впорядкувати його, зробити його більш прогнозованим та контрольованим. Справді, можливість правильно спрогнозувати розвиток тієї чи іншої ситуації у майбутньому підвищує в особистості відчуття власного контролю над ситуацією, що, у свою чергу, збільшує почуття безпеки. Потреба у безпеці (якщо розглядати її в соціально-психологічному ракурсі) означає прагнення до захищеності від соціальної експансії, агресії з боку оточуючих – як окремих осіб, так і груп.

У цьому плані регламентація соціальної поведінки відіграє значну роль, оскільки обмежує прояви соціальної експансії, запобігає їм. Навіть не зовсім сприятливе, але впорядковане соціальне середовище сприймається певнішим та безпечнішим, ніж сприятливе, але хаотичне: завдяки своїй прогнозованості воно надає більші можливості для адаптації і, відповідно, самореалізації. Визначеність, певність соціального середовища надають йому, у сприйманні особистості, безпечності.

Отже, регламентація соціальної поведінки (яка забезпечує впорядкованість соціального середовища) дає змогу задовольнити потребу особистості в безпеці – як захищеності від соціальної експансії з боку оточуючих.

Третя, аксіологічна, детермінанта взаємодії особистості з державою пов'язана з потребою екзистенційної виправданості свого існування – у сенсі свого життя. Не в змозі знайти сенс життя або переживаючи сумніви з цього приводу, особистість може шукати його у причетності до потужних соціальних організацій. Тому існування таких організацій здебільшого є “оточеним” чималою кількістю міфів, міфологем, ідеологем. Метою останніх є створення системи уявлень та переконань щодо глобальної мети та екзистенційного призначення організаційної діяльності, і, насамперед, щодо виправданості, у суспільному та екзистенційному контексті, причетності особистості до цієї організації.

Ця система детермінує уявлення про самого себе в житті організації: про свою особисту значущість для неї, свої нові завдання та тлумачення себе і свого життя, визначені самим фактом включеності у контекст її функціонування. Це визначає той аспект образу Я, що є зумовленим включеністю особистості в структури організацій. Переживання особистістю власної причетності до держави передбачає не лише емоційну включеність до контексту її існування, а й екзистенційну складову: сутнісно-цільову детермінацію процесу взаємодії з державою; виправдання примусу, застосованого державою; над емпіричну переконаність щодо своєї власної значущості для держави. Все це втілюється у переживанні та усвідомленні власної громадянської самоідентичності, яка не завжди збігається (а зазвичай зовсім не збігається) з позитивним ставленням до правлячого політичного режиму і до державної влади.

Як відомо, функцією будь-якої офіційної культури є інтеграція суспільства і створення громадянської ідентичності. Багато в чому ідентичність залежить від соціальної ситуації, вона створюється і підтримується за допомогою постійно повторюваних поведінкових схем, які актуалізуються в групі, - так звана «політика ідентичності».

Наприклад, Радянська держава та її ідеологія досягали певного успіху в конструюванні homo soveticus, тобто людей, що володіють особливою ідентичністю. Усі знали, як треба поводитися в тій або іншій ситуації, що від них очікується. Водночас багато хто змушений був робити вигляд, що поділяють офіційний світогляд, щоб уникнути покарання. Отже, формувався такий феномен, як розщеплена ідентичність: у публічній сфері особистість демонструє так звану номінальну ідентичність, у приватній – реальну. Різні соціальні ситуації викликали до життя і конструювали різні, часто діаметрально протилежні ідентичності. Це призводило до їх зіткнення, викликало невдоволення людини самою собою; лише у нечастих випадках удавалося вирішити проблему і надбати несуперечливу ідентичність. Така розщеплена громадянська ідентичність здійснювала деструктивний вплив на інші види ідентичності, наприклад, професійну^{vi}.

Отже, виділені три основні детермінанти взаємодії особистості з державою зумовлюють, з одного боку, певні, більш чи менш визначені, "програми" взаємодії з державою; з іншого боку, задають певні ракурси її сприймання особистістю.

Кожна з цих детермінант знаходить своє втілення у відповідній психологічній потребі. Так, внутрішньо-мотиваційна детермінанта взаємодії особистості з державою проявляє себе у такій універсальній соціально-психологічній потребі особистості, як потреба в соціальній самореалізації.

Вона спонукає особистість до активності в соціально-психологічному просторі держави, а також актуалізує певний ракурс відображення держави: остання сприймається або як така, що сприяє, або як така, що перешкоджає такій самореалізації. А це, у свою чергу, зумовлює ставлення до неї як до “ своєї ” або “чужої”, “дружньої” або “ворожої”.

Зовнішньо-нормативна детермінанта пов'язана з потребою особистості у безпеці, захищеності від соціальної експансії. Ця потреба зумовлює прагнення впорядкованості соціального середовища, його прогнозованості та передбачуваності. При цьому впорядкованість соціального середовища зазвичай проявляється не лише у поведінковій регламентації, а й в регламентації суджень, ставлень, диспозицій щодо соціальних об'єктів, яка здійснюється завдяки цілій системі негласних конвенцій. Все це закарбовується у ментальності громадянської спільноти.

Аксіологічна детермінанта пов'язана з психологічною потребою у сенсі буття, який особистість може шукати відокремлено від інших, а може – навпаки, приєднуючись до організаційної спільноти і поділяючи (запозичуючи) притаманну їй систему сенсів. У такому випадку особистість переживає почуття виправданості власного існування, насамперед, як члена спільноти, як її невід'ємної складової.

Таким чином, психологічні детермінанти та відповідні потреби особистості апріорі зумовлюють певні ракурси сприймання нею держави, певним чином спрямовують процеси проявів з боку держави, а також певну поведінку особи щодо держави.

1. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
 2. Адлер А. Индивидуальная психология // История зарубежной психологии. 30-60 годы. Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 131-140.
 3. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
 4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избр. произв. – М.: Мысль, 1990. – С. 61-272.
 5. Иванова О. Феномен внутрішньої еміграції // Соціальна психологія. - №1(3).— 2004.— С. 55-59.
 6. Иванова О. Феномен внутрішньої еміграції // Соціальна психологія. - №1(3).— 2004.— С. 60-63.
-
